

ФУНКЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ТА НІМЕЦЬКИХ ФРАЗЕМ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЕМОЦІЙНО-ВОЛЬОВИХ ПРОЦЕСІВ У ВИРАЖЕННІ ПРИЧИНОВО-НАСЛІДКОВИХ ВІДНОШЕНЬ

У статті проаналізовано поняття і природу каузативності на семантико-синтаксичному рівні.

Розглянуто і зіставлено семантичні трансформації речень, у складі яких є фраземи на позначення емоційно-вольових процесів української та німецької мов у вираженні причиново-наслідкових відношень.

Окреслено можливості вираження стрижневого компонента – фраземи.

Причинно-наслідкові відношення характеризують різні сфери людської діяльності й можливості у комунікативному акті будь-якого функціонального різновиду мови. Вони відображають постійно існуючі в об'єктивному світі взаємозв'язки між явищами, входять до складу загальної системи, логіко-лінгвістичних відношень. Причинно-наслідкові відношення відбивають зв'язок не предметів чи явищ навколишньої дійсності, а й подій, ситуацій, фактів. Взаємодія причин і наслідку зазвичай послуговується причиною наступного явища.

Причинно-наслідкові відношення – одна з найважливіших семантичних категорій природних мов. Причина і наслідок створюють діалектичну єдність. А. П. Комаров підкреслює, що "причина, яка не діє, тобто не має наслідку, не є причиною, і, навпаки, причина, яка вже не діє, також не є причиною. Причина має місце, лише оскільки має місце її дія" [1: 85].

Об'єктом дослідження є фраземи української та німецької мов у складі речення у вираженні причинно-наслідкових відношень.

Актуальність дослідження зумовлена застосуванням зіставно-порівняльного аналізу з метою вивчення специфічних особливостей фразем української та німецької мов у складі речень у вираженні причинно-наслідкових відношень.

Мета статті полягає у вивченні й порівнянні причинно-наслідкових відношень фразем української та німецької мов у складі речень. **Реалізація цієї мети передбачає розв'язання таких завдань:** 1) з'ясувати природу каузативності; 2) обґрунтувати функції фразем української та німецької мов у структурі речення; 3) описати семантичні відношення між фраземами у вираженні причинно-наслідкових відношень.

Каузативність відноситься до сфери суб'єктно-об'єктних відношень та означає спонукання об'єкта до здійснення дії або зміни стану. Каузативність – це лексична категорія, яка відображає причинно-наслідкові відношення між реаліями об'єктивної дійсності та є семантичною ознакою, яка важлива для всієї системи предикатного гнізда. У межах предиката категорія каузативності виявляється за допомогою різноманітних мовних засобів, на лексичному, словотворчому, морфологічному та синтаксичному рівнях. Більшість лінгвістів головним із цих засобів вважають лексичний, тобто каузативність представлена в семантиці предиката, внаслідок чого каузативні предикати мають складну семантичну структуру. Вони мають не тільки сему дії, але й сему стану, ознаки, причини й мотивації [2: 160].

Лінгвістичне поняття каузація, або спричинення, є асиметричне і транзитивне причинно-цільове логіко-семантичне відношення, що пов'язує один з одним дві або більше елементарні суб'єктно-предикатні структури, послідовність яких формує складну каузативну макроструктуру і конститує відповідну каузативну ієрархію суб'єктів.

Каузативними вважаються аналітичні конструкції, граматичні форми і лексичні одиниці, які передбачають каузативну ситуацію. З точки зору структури це складна ситуація, яка може бути репрезентована у вигляді двох простих ситуацій, пов'язаних між собою відношенням каузації.

В основі каузації лежить причинний зв'язок, який визначається по-різному: з одного боку, це зв'язок між двома субстанціями у тих випадках, коли одна з них спонукає іншу до дії (А. П. Комаров, І. А. Наумова, С. В. Степанюк, А. А. Уфімцева), з другого боку, це таке співвідношення між ситуаціями, при якому наявність однієї ситуації зумовлює реалізацію іншої (Т. І. Антонова, Н. К. Оніпенко, Г. С. Савічуте). Можливо, що таке широке пояснення причинового зв'язку дає змогу поєднати під терміном "каузація" достатньо різноманітні явища, що в свою чергу призводить до термінологічного надлишку. І дійсно, у лінгвістичній літературі терміни "каузація", "причиновість", "каузативність", "причинно-наслідкові відношення" використовуються як синоніми.

Дослідники, які займаються проблемами причинно-наслідкових відношень та способами їх вираження у різних мовах, відмічають, що в силу свого логічного характеру категорія причини більшою мірою національно індивідуалізована, ніж, наприклад, категорія простору та часу [3: 250].

Складне речення являє собою поєднання кількох предикатних одиниць в одно ціле. Речення, ускладнене компонентом з потенціально предикативним значенням, може передавати основну і додаткову дію / стан, предикативну ознаку тощо / в стосунку до однієї і тієї особи (суб'єкта) [4: 127].

Наприклад: "Заборона "України в огні" сильно пригнобила мене. Ходжу я засмучений і місця собі не знаходжу" [5: 270] → Заборона "України в огні" сильно пригнобила мене, тому ходжу я засмучений і місця собі не знаходжу, де між одновалентним предикатом *місця собі не знаходити* (бути схвильованим, хвилюватися) і суб'єктом встановлюються причиново-наслідкові відношення. Фразама *місця собі не знаходити* в реченні вказує на поведінку суб'єкта, яка не виражена мімікою чи жестами. Як відомо "місце" – це простір земної поверхні, зайнятий або який може бути зайнятий ким-, чим-небудь [6]. Тому не випадково у поданій фраземі вжито лексему місце, яка дозволяє визначити семантику фраземи, адже через хвилювання людина в дійсності не знаходить собі місця.

Причинові відношення в німецькій мові, як і в українській, можуть граматично виражатися як складносурядні речення, побудовані на більш вільному поєднанні компонентів, і бути як відносно самостійними висловлюваннями, так і складнопідрядними реченнями, побудованими на більш глибокому смислового та структурного поєднанні частин єдиного складного висловлювання [7: 252]. При трансформації речення використовуємо відповідний предикат предикатів, наприклад на позначення причиново-наслідкових відношень у німецькій мові застосовуємо такі предикати предикатів – *da, weil, darum, deshalb, deswegen, dann*. Предикат предикатів – це семантичний компонент, що застосовується при реченневих трансформаціях на позначення внутрішніх відношень між членами пропозиції. Розглянемо приклад: "*Mir wurde angst und bange. Ich griff in die Tasche und nahm Gottfrieds Amulett fest in die Hand*" [8: 33] → *Ich griff in die Tasche und nahm Gottfrieds Amulett fest in die Hand, weil mir angst und bange wurde*, де предикат предикатів *weil* вказує на причиново-наслідкові відношення між предикатом *wurde angst und bange* (стає страшно, злякатися) та об'єктом. У німецькій мові ад'єктиви *angst und bange* означають *моторошний, жахливий, тривожний* [9], і тому не дивно, що фразема *wurde angst und bange* (стає страшно, злякатися) виконує функцію відтворення внутрішнього стану об'єкта.

У складному реченні чітко визначені причина, наслідок і зв'язок між ними, а вираження складових мікроситуацій (причини і наслідку) має повний, розгорнутий вигляд. Репрезентація каузуючої ситуації у розгорнутій формі є диференційною ознакою причинових конструкцій цього типу.

Складні речення називають суперсегментним засобом вираження каузативної ситуації, оскільки причиново-наслідкові відношення передаються у них не якимось дискретним елементом конструкції, а всією граматичною конструкцією загалом [10: 48].

У складних реченнях обох мов причина прояву емоційно-вольових процесів експлікується за допомогою:

– підрядної частини складнопідрядного речення, наприклад: "Він її там так любить, що за кулаками вона й світу не бачить!" [5]; "Da fühlte sich dieser beschämt und wusste, dass ihm *das Blut in den Ohren stand*" [8: 112];

– предикативної частини безсполучникового речення: "Ще недавно наша критика *била в литаври*, прогнозуючи широкий поступ "малої" прози, з'явилися навіть дисертації про шляхи її розвитку" [5: 28]; "Aber, Eva, ich bin überzeugt, du *machst dir umsonst solche Sorgen*" [8: 200];

– частини складносурядного речення: "Гукнув я конторських, а вони вже аж заливаються (біля стінгазети) капосні та *в боки беруться*" [5: 144]; "Die Kletterei hatte ihm *angestrengt und ließ sein Herz bis zum Halse hinauf schlagen*" [8: 328].

У випадку, коли причина емоційного стану представлена у згорнутому вигляді, речення є складним (неелементарним) лише з семантичного погляду, а за формою кваліфікується як просте. Вихідною одиницею для нього є формально і семантично складне речення, між предикативними частинами якого існують причиново-наслідкові відношення.

Причинові синтаксеми являють собою віддзеркалення причиново-наслідкових відношень у структурі речення. Вони є вторинною предикатною мінімальною семантико-синтаксичною одиницею, що здебільшого містить трансформований у субстантивний компонент вихідний предикат і аналітичну морфему-прийменик як показник семантико-синтаксичних відношень між вихідними елементарними простими реченнями. Причинові синтаксеми мають таку сукупність диференційних семантико-синтаксичних ознак: передування у плані часової перспективи, реальну модальність, а також пов'язану з певним явищем властивість породжувати наслідок [11: 273].

У реченнях української мови на позначення каузованого вияву фразем на позначення емоційно-вольових процесів зафіксовано такі причинові синтаксеми:

– *від (од)* + родовий відмінок, наприклад: "Раз. (О! сміху було! Хлопці *аж кишки порвали від реготу*) змалював він таки нашого отця Микити кобилу, та як же живо вчистив – так надивовижу!" [5: 595];

– *за* + знахідний відмінок, наприклад: "Ой, не можу! – *вхопився за боки* шофер і вибухнув щирим, заразливим сміхом" [5: 144];

– *з* + родовий відмінок, наприклад: "(Рябина) Пане писарю, не *точи* ти останньої *крови* з мого *серця*" [5: 718];

– *на* + знахідний відмінок, наприклад: "От лихо. Старий заледве оклигав після втрати доньки, а ти йому *сиплеш солі на рану*" [10: 647].

При цьому засобом-домінантою у досліджуваних реченнях виступає синтаксема *від* + родовий відмінок.

Крім інваріантного значення причини, яке об'єднує відповідні синтаксеми в певний підклас, каузативним синтаксемам властивий варіантний зміст, що диференціює їх. Тобто "майже кожна форма, спеціалізована на вираженні причинових семантико-синтаксичних відношень, вносить у загальне значення причини специфічний семантичний відтінок" [12: 147].

Каузативні синтаксеми *від* + родовий відмінок та *з* + родовий відмінок передають додатковий семантичний відтінок походження явища, *за* + знахідний відмінок – відплати або підстави [11: 340].

У німецькій мові на позначення каузованого емоційного вияву можуть служити такі причинові синтаксеми:

- *anlässlich* (з приводу, у зв'язку) + *Genetiv*; *infolge* (внаслідок чого, через що) + *Genetiv*; *wegen* (через, із-за) + *Genetiv*. Наприклад: "Aber Lope ist in Sorge wegen des Buches, er huscht in die Kammer" [8: 200];
- *vor* (перед, до, тому, від) + *Dativ oder Akkusativ*. Наприклад: "Sie vergingen vor Aufregung" [8: 25];
- *über* (над, через більше, по) + *Dativ oder Akkusativ*. Наприклад: "Simone dachte einen Augenblick nach. – "Madame hat sich blau geärgert über mich", – gab sie zu" [8: 46].

Засобами вираження антецедента у досліджуваних реченнях української мови, є також фраземи виражені дієприслівниками. Будучи вторинними предикатами, вони зберігають валетний потенціал вихідного дієслова і за умови заповнення "семантично визначених валентних гнізд предиката" організують так звані фраземні дієприслівникові звороти, що характеризуються потенційною предикативністю і представляють певну ситуацію у згорнутому вигляді.

При причиново-наслідкових відношеннях суб'єкт в реченнях, в складі яких є фраземи може виступати як ініціатор чи причина каузативу. Наприклад: "Сагайдак не дав розгулятися своєму самолюбству. Зрештою, сам собі винен, і нічого тепер *лізти у пляшку*" [5: 346] → Сагайдак не дав розгулятися своєму самолюбству, тому що Сагайдак зрештою, сам собі винен, і нічого тепер *лізти у пляшку*.

Розглянемо приклад з німецької мови: "Onkel Theo spricht lieber nicht an. Er *hat wieder seine Tour*" [8: 253] → Onkel Theo spricht lieber nicht an, *weil er wieder seine Tour hat*, у якому причиново-наслідкові відношення виражаються між фраземним предикатом *j-d hat seine Tour* – у кого-н. *поганим настроїм, мати поганий настроїм*, який уточнюється актантом *wieder* і суб'єктом вираженим особовим займенником третьої особи однини. Фразама в реченні відтворює внутрішній стан суб'єкта. Лексема *die Tour* означає тур, поїздку, рейс, маршрут [9], які міняються, і тому цілком логічно це стосується настрою.

Варто зауважити, що на відміну від каузативних синтаксем, при одиничних фраземах, виражених дієприслівниками чи в структурі організованих ними зворотів, відсутні прийменники на позначення причиново-наслідкових відношень. Тому у науковій літературі фраземи, виражені дієприслівником, розглядають як морфологічні варіанти каузативних синтаксем, що стають причиновими засобами у відповідних умовах [12: 149]. Основним чинником, який зумовлює розвиток каузативної семантики в дієприслівникових фраземах та організованих ними зворотах, у досліджуваних реченнях можна вважати необхідність причинового обґрунтування вияву емоційно-вольових процесів. Позначаючи дії, що потенційно можуть викликати зміни психічного стану людини (приміром, ментальні, перцептивні акти тощо) і входячи до описів емоцій, ці звороти у згаданому контексті набувають каузативного значення. Наприклад: "А парубкам з дівчатами сідати?" – питав один парубок, *вискаливши зуби*" [5: 85] → А парубкам з дівчатами сідати? – питав один парубок, *тому* вискалив зуби; "Стояв Андрій, *потупивши очі в землю*" [10: 551] → Андрій *потупив очі в землю*, бо стояв. "Будьте ласкаві, будьте милосердні!" – благала Горпина, *умиваючись слізьми*" [5: 735] → *Через умивання слізьми* Горпина благала: "Будьте ласкаві, будьте милосердні!"; "Вона з ніг звалилася і прилягла на ліжку, *слізеньками обливаючись*" [5: 273] → *Від обливання слізеньками* вона з ніг звалилася і прилягла на ліжку; "Калинович стояв, *обливаючись холодним потом*, і ждав, що буде далі" [5: 452] → Калинович *обливався холодним потом, тому що* стояв і ждав, що буде далі. Як бачимо, у наведених прикладах фраземи, виражені дієприслівником, корелюють з причиновими синтаксемами та з підрядними причиновими реченнями, виражають міру й ступінь ознаки внутрішнього стану персонажа.

Семантико-синтаксичне значення фразем, виражених дієприслівниковим зворотом, не має формального вираження, а набувається за рахунок пресупозицій, конституцій тощо. В організації семантики звороту беруть участь чинники як внутрішнього, та і зовнішнього контексту. Кількість і набір можливих зв'язків зворота з основним складом речення, передусім, визначається взаємозв'язком семантики предиката й дієслівної форми зворота. Вторинні фраземи-предикати виступають актуалізаторами складних логічних зв'язків (причини, цілі, умови, допуску, часу тощо). Наприклад: "У свахи Кондашихи аж *зуби скрипітимуть* від заздрості" [5: 231] → Якби у свахи Кондашихи аж *зуби скрипіли* від заздрості (відношення умови); "Сам Бог бачив, як ми перед ним у церкві *на рушник ставши*, шлюб приймали" [5: 321] → Оскільки сам Бог бачив, як ми перед ним у церкві *на рушник стали*, шлюб приймали (причинові відношення).

У розглянутих прикладах фраземи орієнтують текст на книжний стиль мовлення. У цих реченнях репрезентоване "відношення між суб'єктом і його процесним станом".

Трансформація дієприслівникового звороту, вираженого фраземою у підрядні речення часу, причини, мети, наслідку, умови тощо пояснюється встановленням між головною і другорядною діями відношення мотиваційної предикації, подібного до того, що поєднує дії у складнопідрядних реченнях із підрядними обставинними [1: 8].

Відсутність сполучників чи сполучних слів компенсується іншими засобами семантико-синтаксичної організації складного речення, з-поміж яких визначальними і взаємозумовленими постають модально-часові форми предикатних синтаксем, що уможлиблює залучення до безсполучникових складних причиново-наслідкових конструкцій поліпредикативних одиниць з різними часовими відношеннями [13: 16], наприклад: форма минулого часу як причина – форма минулого часу як наслідок: "Еней був тяжко не по серцю Юноні, – все її гнівив" [5: 256] → Еней був тяжко не по серцю Юноні, бо все її гнівив; "Мотря обхопила сина шию обома руками та так і повисла, за сльозами світа не бачачи" [5: 24]; "Georg verschlucktet sich vor Lachen. Er sah gestern einen Film" [8: 6] → Er sah gestern einen Film, darum verschlucktet Georg sich vor Lachen. Форма теперішнього розширеного часу як причиновий компонент – наслідок у формі минулого часу: "Марія простягла руку, трохи жеманно, бісики іскряться в її очах" [10: 33] → Бісики іскряться в її очах, бо Марія простягла руку; "Die haben ja nur Wut im Bauch, weil ich ihnen die Arbeit weggeschnappt habe" [8: 334]. Завдяки експресії фразем у розглянутих вище прикладах створюється конотація підвищеної емоційності, висловлювання, знижується їх стилістична тональність.

Висновки. Таким чином, на рівні мови української та німецької причиново-наслідкові відношення відповідають категорії каузативності.

У семантико-синтаксичній структурі речення фраземи української та німецької мов на позначення емоційно-вольових процесів можуть вступати в причиново-наслідкові відношення, семантично трансформуватись у відповідне підрядне речення.

У вираженні причиново-наслідкових відношень функції фразем у складі речення впливають на експресивно-стилістичну забарвленість висловлювання, можуть посилюватись чи послаблюватись за допомогою різних додаткових актантів.

Поряд із засобами, що спеціалізуються на передачі причиново-наслідкових відношень, в українській мові причину емоційного вияву можуть позначати й такі компоненти аналізованих речень, для яких каузативна семантика є вторинною і накладається на їх основне значення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Комарова З. І. Формально-синтаксичні і семантико-функціональні параметри дієприслівникових зворотів у структурі речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / З. І. Комарова. – К., 2003. – 22 с.
2. Ступак І. В. Семантика відад'єктивних каузативних дієслів у німецькій та українській мовах / І. В. Ступак. – Вісник Харківського національного університету. – № 848. – С. 160–165.
3. Глушук Г. І. Предикати каузативності в іспанській мові / Г. І. Глушук // Наукові Записки. Серія : філологічні науки. Випуск 81 (3). – С. 248–253.
4. Плющ М. Я. Категорія суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення / М. Я. Плющ. – Київ : Вища школа, 1986. – 174 с.
5. Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.]. – К. : Наукова думка, 2008. – 1104 с.
6. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.Lingvo.ru/> – офіційний сайт словника АБВУД Lingvo.
7. Оксанич М. Функціонування складнопідрядних причинових речень у середньовірній мові / М. Оксанич // Наукові Записки. Серія : філологічні науки. Випуск 89 (4). – С. 251–255.
8. Німецько-український фразеологічний словник у двох томах / [уклали В. І. Гавриць, О. П. Пророченко]. – Київ "Радянська школа", 1981. – Т. 1. А–К. – 416 с. ; Т. 2. L–Z. – 384 с.
9. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.duden.de> oder <http://www.pc-bibliothek.de>.
10. Семенюк О. А. Семантична структура речень з предикативами емоційного стану в сучасній українській мові : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / О. А. Семенюк. – Івано-Франківськ, 2005. – 196 с.
11. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис / І. Р. Вихованець. – К., Либідь, 1993. – 368.
12. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1992. – 224 с.
13. Дубовик Л. І. Логіко-граматичні аспекти причини : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 "Українська мова" / Л. І. Дубовик. – Д., 2005. – 20 с.
14. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови / І. Р. Вихованець, К. Г. Городенська. – К. : Пульсари, 2004. – 400 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.